

BOŽIDAR SLAPŠAK¹

Šport v polisu in med polisi

Izvleček: Polja pomenov in simbolov ter imaginarij *agon gymnikos* se dotikajo religiozne sfere in so tesno povezani s panhelenskimi svetišči, toda temeljni institucionalni okvir športa ves čas ostaja polis. Ta prispevek se ukvarja z mestom športne infrastrukture, zlasti pa gimnazija v urbanizmu antične Grčije. Tipizacija arhitekture gimnazija sledi institucionalizaciji efebije, ki uspešno preživi v helenističnem sociokulturnem modelu, čeprav je usidrana v družbeni zgradbi klasičnega polisa.

Ključne besede: antika, šport, športna infrastruktura, efebija, antično mesto

UDK 796(38)

Sport in the *polis* and between *poleis*

Abstract: The meanings, symbols and imaginary of the *agon gymnikos* stretch to the religious sphere and overlap with the limits of the *polis* in Ancient Greece. The paper deals with the urban placement of the sport infrastructure in the Ancient Greek *polis*, especially with the *gymnasion*. Architectural typisation developed after the institutionalisation of the *ephebia*, which transcended the social structure of the *polis*, surviving into the Hellenistic socio-cultural model.

Key words: antiquity, sports, infrastructure, epeheby, ancient city

¹Dr. Božidar Slapšak je redni profesor na ljubljanski Filozofski fakulteti na Oddelku za arheologijo. E-naslov: bozidar.slapsak@ff.uni-lj.si.

Agon gymnikos, ki bi skupaj z *agon hippikos* ustrezal današnjemu pojmu športa, pripada kategoriji družbenih praks tekmovanja, ki vključujejo tudi *agones mousikoi* (glasba, poezija, ples, govorništvo, scenske predstave), njih funkcionalnost pa je, vsaj v klasičnem obdobju, predvsem v usposabljanju mladine za državljanske naloge (memoriranje in reprodukcija identitarnega imaginarija polisa, obvladovanje diskurzivnih tehnik in vzorcev javnega nastopanja, fizična usposobljenost in obvladovanje orožja). Polje se artikulira v navezavi na religiozno, tu tudi prestopi meje polisa (regionalni, panhelenski festivali) in razvije presežke, po katerih je danes znano: čaščenje/heroiziranje odličnosti, tudi profesionalizem. A polis ostaja temeljni okvir usposabljanja in tekmovanja in *pajdeja* kot kolektivna tehnika iniciacije mladih v vrednote in znanja, ki odlikujejo civilizacijo polisa, tista praksa, s katero se usposabljanje (ki seveda vključuje tekmovanje) realizira, ko gre za telesno vzgojo vsaj do profesionalizacije in specializacije treninga za vrhunski šport.²

Zato se nam je zdelo zanimivo pogledati, kako se kaže športna infrastruktura in kakšna je njena urbanistična umestitev v polisu ob primerjavah z velikimi panhelenskimi centri.

Seveda že naša začetna izjava zahteva natančnejše določitve. *Agon* kot praksa ima svoje korenine v arhaiski, v bistvu homerski aristokratski etiki, v težnji po časti in slavi, kjer herojska paradigma človeka usmerja k *arete* in *agathiji*, prek *philautia*, *megalopsykhia*, tudi *erisa*. Kot druge prvine aristokratske etike in življenjskega stila postane v demokratičnih polisih 5. stol. predmet apropiacije celotnega državljanskega korpusa, to pa sankcionira *paideia* kot, če uporabimo Marroujeve besede,³ povzetek in zgoščena podoba družbe. Medtem ko pomeni že atenska stara *pajdeja*, "*arkhaia paideia*",⁴ z vključevanjem *mousike* in pismenosti

² Prispevek temelji predvsem na Marroujevih, 1948, izvajanjih v *Zgodovini izobraževanja v antiki*, ki je še vedno ključno, ko gre za razumevanje nastanka in razvoja antične *pajdeje* in njenih institucij, s tem pa tudi športa v perspektivi, ki nas tu zanima. Sicer gl. referenice v bibliografiji.

³ Marrou, 1948, 19.

⁴ Izraz "stara *pajdeja*" (*arkhaia paideia*) je Aristofanov, *Oblaki* 961, s čimer je tudi datiran proces odstopanja od arhaiskega aristokratskega ideala; postopnost procesa Marrou, 1948, 20, obrazloži takole: "[C]ivilizacija mora najprej doseči svojo polno Obliko, da lahko iznedri sistem izobraževanja, ki jo bo odražala; zato klasična izobrazba ne doseže svoje polne oblike, dokler ne mine veliko kreativno obdobje helenske civilizacije: šele v heleničnem obdobju polno razvije svoje kadre, programe in metode."

pomemben premik od “vzgoje bojevnika” k “vzgoji pisarja” in gre vzgojni sistem potem skozi pravo revolucijo v času prve sofistike in prek teoretizacij in sistemizacij v 4. stol., ki v izobraževanje za vse čase vgradijo intelektualno dominantno, pa športna vzgoja ostaja pomemben prežitek bojevniške in aristokratske dimenzije izobraževanja. To dimenzijo bo ohranila tudi helenistična *pajdeja*, ta enoviti in koherentni sistem klasične izobrazbe sredozemskega sveta, in proces, ki vodi k “vzgoji pisarja”, se bo dovršil šele z izločitvijo telesne vzgoje na prelomu 5. stol. n. št., ki ga spremlja opustitev gimnazijev, palester in stadionov v mestih in ukinitev panhelenskih iger, vključno s športnimi.⁵

Model razvoja, ki ga poznamo bolje od drugih in ki je formativen za helenistično *pajdejo*, je seveda atenski. Razlike pa niso zgolj v času, temveč tudi v prostoru. Špartanski in kretski model razumemo kot zamrznjen, če ne radikaliziran arhajski sistem vzgoje državljana z dominantno vojaško (hoplitsko) in v navezavi na to športno dimenzijo. Radikalizacija in sklerotizacija se kaže tudi v tem, da Šparta na eni strani v 8./7. stol. pr. n. št. poskrbi za ključne inovacije v tehniki športne prakse in treninga (golota, masaža z oljem itd.) in do sredine 6. stol. pr. n. št. pobira večino zmag na olimpijskih igrah, od 550 pr. n. št. dalje pa so zmagovalci redki in še ti zgolj v “kraljevskih” oz. aristokratskih disciplinah, kot je konjeniški šport. Za dokončno sklerotizacijo poskrbi politično obglavljenje Grčije po 338 pr. n. št. in potem turistična izraba lokalnega kuriozuma v rimskem obdobju.

A tudi znotraj vodilnega toka se funkcionalnost športne vzgoje skozi čas spreminja. Arhajska *pajdeja* neguje šport kot aristokratsko vzgojno tehniko za doseg ideala *kalokagathije*, za katerega je doseg zmage v panhelenskem *agonu* najvišji dosežek, in do začetka 5. stol. pr. n. št. bo večina olimpijcev aristokratskega porekla. Sredi 5. stol. pa pride do značilnega razcepa. Na eni strani se tekmovalni šport profesionalizira: tehnike treninga za športni poklic se ločijo od tehnik športnega treninga v okviru *pajdeje* (čeprav prve nedvomno s svojimi inovacijami vplivajo na druge), najboljši športniki se značilno rekrutirajo v obrobni oz. manj civiliziranih predelih grškega sveta, popolna posvetitev treningu implicira skromnejšo intelektualno in duhovno vzgojo, gradi se lik športnika grobijana, ki je zelo daleč od aristokratskega ideala uravnoveženosti telesne in duhovne izvrstnosti, *arete*; novi lik najboljše ilustrirajo rimskodobne upodobitve športnikov na mozaikih in v plastiki. V javnosti se oblikuje ambivalenten odnos do vrhunskega

⁵Marrou, 1948, 21.

športa, katerega paradigma so olimpijske igre: občudovanje izjemnih dosežkov in zadovoljstvo zaradi prestiža zmage (kupovanje športnikov, prevzemanje državljanstva) in obenem prezir do njih kot osebnosti. Anekdota o tem ne manjka pri antičnih piscih. Na drugi strani elite polisov še naprej negujejo šport in telesna vzgoja je skladno s starim idealom *kalokagathije* še vedno ključna, v času stare *pajdeje* tudi dominantna prvina vzgoje. A ta ne vzgaja več vrhunskih športnikov in nove/stare elite se ne potegujejo več za čast zmagovalcev na panhelenskih igrah, temveč v *pajdeji* iščejo tehnike, ki jim bodo omogočile delovanje oz. prevzemanje vodilnih funkcij v političnem življenju polisa (eristika, retorika, tudi filozofija).

Dinamična opozicija med staro atensko *pajdejo* in inovacijami, ki vodijo k prevladi intelektualnih prvin vzgoje v klasični *pajdeji*, je razvidna v nekaterih slavnih tekstih 2. pol. 5. in 4. stoletja, tako v Aristofanovi sarkastični podobi Sokratove mislilnice, *phrontisteriona*,⁶ in v njegovem hvalospevu in idilični sliki športnih dejavnosti v gimnazijih v *Oblakih*,⁷ pa v kritičnih vrsticah na račun nove vzgoje v zaključku traktata o lovu atenskega aristokrata Ksenofonta.⁸ In vendar je ključni premik v tem, da so nekoč gimnazije obiskovali le aristokrati, medtem ko jih proti koncu 5. stol. obiskujejo vsi Atenci: *arete* je postala ideal svobodnega državljana, *kalokagathia*, o katere dosegljivosti za ljudi skromnega rodu bo še naprej tekla debata, bo še vedno dosegljiva le s športno dejavnostjo, ki tudi s svojo moralno dimenzijo edina lahko oblikuje telo in s tem omogoča polno realizacijo osebnosti.

Če Platon nastopa proti tekmovalnemu duhu v športu,⁹ gre pri tem v prvi vrsti za njegov odnos do profesionalnega športa. V republiki šport nastopa kot pomembna prvina vzgoje,¹⁰ predvsem kot priprava državljana na njegove vojaške funkcije (in to velja tudi za ženske).¹¹

Šport in vojaška vzgoja sta ves čas tesno povezana, najočitneje v arhaiski *pajdeji* in v tisti "zamrznjeni" obliki arhajske *pajdeje*, ki jo poznamo kot špartansko vzgojo, pa seveda v okviru povsod prisotne *efebije*. Gre za staro institucijo iniciacije mladeničev v državljanje z uvajanjem v vrsto za to potrebnih tehnik, vključ-

⁶ *Nub.* 94 e.a.

⁷ *Nub.* 1002–1008.

⁸ *Cyn.* 267.

⁹ *Leg.* VII, 796a, d; VIII, 830a.

¹⁰ *Rsp.* III, 410c–412a.

¹¹ *Leg.* VII, 794c, idr.

no z vojaškimi, ki se dokončno institucionalizira kot neka vrsta služenja vojaškega roka pozno, v Atenah paradoksalno po porazu pri Hajroneji 338 pr. n. št., bržkone tudi kot patriotska reakcija nanj. Obenem gre tu za edino obliko izobraževanja, ki je dosledno javna, plačana iz državne blagajne *polisa*, vodena od voljenih magistratov: *efebi* so vpoklicani z 18. letom, služijo praviloma 2 leti, hrani jih država, imajo uniformo (v Atenah *petasos* in črna *chlamida*), na začetku služijo v kasarni v Pireju, po 1. letu dobijo orožje in služijo v obmejnih trdnjavah ali kot policija. A kot kažejo številke že sredi 3. stol. pr. n. št. to postane nekakšen elitni aristokratski mladinski klub: vojaški vidik je vse manj pomemben (posebej pod rimsko oblastjo), šport se goji kakor nekoč v aristokratskih krogih kot cilj zase, kot aristokratska zabava. Efebija torej postane iniciacija mladih bogatašev v municipalno elito in priprava na politično delovanje na lokalni ravni, čeprav ob reduciranih intelektualnih vsebinah.

Telesna vzgoja je torej ves čas, tudi v času klasične helenistične *pajdeje*, značilna, prepoznavna prvina grške vzgoje, združuje higienske, medicinske, estetske in etične vidike, je oblika iniciacije v civilizirano življenje. Obstaja na vseh stopnjah izobraževanja, v javnih in v privatnih šolah. Deška tekmovanja na panhelenških igrah kažejo, kako zgodaj je bil šport sestavina *pajdeje*, ključna pa so tu tekmovanja na ravni *polisa* ob lokalnih festivalih, ki obenem pomenijo nekakšne "državne izpite" za šolstvo, ki je načeloma bilo privatno oz. svobodno.

In tu smo spet pri izhodišču našega razmišljanja. V urbanistični strukturi poznoklasičnega in helenističnega *polisa* je gimnazij prepoznaven arhitekturni tip, ena od urbanističnih dominant mesta in vsekakor eden večjih gradbenih projektov.¹² Arhitekturna tipizacija teče vzporedno z institucionalizacijo *efebije* in z uveljavitvijo nove *pajdeje*, ki postane temelj helenistične civilizacije. Mesta druženja in športnih dejavnosti aristokratskih elit arhajske in zgodnje klasične dobe s svojo razrahljano in z naravnim okoljem zraščeno strukturo,¹³ značilno locirana izven mestnega obzidja,¹⁴ praviloma ob mestih kulta v domeni teh elit, si v proce-

¹² Delorme, 1960.

¹³ To fazo je arheološko komaj mogoče prikazati, sugestiven pa je Aristofanov opis Akademovega gaja oz. gimnazija v *Oblakih* (gl. op. 6), torej v predzadnjem desetletju 5. stol. pr. n. št.

¹⁴ Seveda zaradi goste zazidanosti znotraj mestnega obzidja, vendar tudi zaradi oskrbe za vodo: atenski gimnaziji so tako locirani ob treh glavnih vodnih tokovih: Akademov ob Kefisu, Likej ob izvirih Eridana, Kinosarg ob Ilisu.

su političnih premen v 5. stol. prilasti *demos* in jim da novo podobo ter jih integrira v urbano tkivo.¹⁵ Gimnazij veskozi deluje kot močan identitetarni fokus prebivalcev *polisa* in preživi integracijo grškega sveta v rimsko svetovno državo. Rim od helenizirane Kampanije sicer prevzame prvine gimnazija (*palestra*) in jih zanimivo razvije v okviru kopaliških kompleksov, posebej v monumentalnih cesarskih kopališčih. A socialna funkcija rimskih *term* je v osnovi drugačna od gimnazijev: športna dimenzija je pri njih zgolj ena od nadgradenj izhodiščne higienске funkcije, medtem ko je pri gimnazijih ob religiozni izhodiščna športna (oz. vzgojna) funkcija in ji je higienska podrejena.¹⁶ Hibridne oblike, ki jih poznamo iz grškega dela rimskega imperija, posebej iz Male Azije,¹⁷ razumemo bolj kot monumentalizacijo kopališkega dela v skladu z vzori v centru moči in novimi kulturnimi oz. vedenjskimi vzorci, ki jih sprejemajo elite, a vendarle v kontekstu arhitekturnega tipa gimnazija, ki v tem delu imperija zadrži svojo polno funkcionalnost.

Medtem ko v grških mestih sledimo procesu integracije gimnazijev in pripadajoče športne infrastrukture (stadioni, hipodromi; enako velja tudi za infrastrukturo muzičnih *agonov* – teatre, odeone itd.) v urbano tkivo znotraj mestnih obzidij, pa v svetiščih, ki so bila prizorišča panhelenskih iger, se nekako v istem času dogaja nasprotni proces. V izhodišču so *agoni* potekali znotraj obzidanega *temenosa* svetišč: v Olimpiji je bila denimo startna črta prvotnega stadiona v prostoru med Zevsovim svetiščem in zakladnicami vzhodno ob Herinem svetišču, po izročilu pa se je tudi konjensška tekma med Pelopsom in Ojnomaem začela znotraj tega prostora. V poznoklasičnem oz. helenističnem obdobju pa se je tekmovalna športna infrastruktura umaknila na rob in izven *temenosa*.¹⁸ Razlogi so bili brez dvoma predvsem logistični, saj so, ko gre za obisk festivalov, izpričane

¹⁵ Bodisi z vključitvijo ob urbani ekspanziji kot v primeru Aten ali pa načrtovano ob novih mestnih zasnovah 4. stol. pr. n. št.; tako Platon kot Aristotel imata kot model za gimnazije v svojih utopičnih projekcijah atenske gimnazije starega tipa: *Crit.* 112c; *Leg.* 761c; *Pol.* 1331.

¹⁶ Vitruvij po poglavju o kopaliških zgradbah predstavi tudi gimnazij in ga detajlno opiše, a – značilno – ne pod tem imenom, temveč kot *palestro*: tako koncept kot ime gimnazij sta bila bržkone preveč v neskladju z rimskimi tradicijami, da bi bila lahko vključena v to delo.

¹⁷ Terme – gimnaziji: Gros, 1996, 413.

¹⁸ Objekti za priprave športnikov so tako vedno bili izven in, kar je pomembno, blizu vodnih virov – v Delfih denimo na bregu pod izvirom Kastalija.

številke visoke in športni objekti so s svojimi prostori za gledalce postali preveliki. Religiozni okvir iger je pri tem lahko bil problem, ki ga je bilo bržkone treba premostiti tudi s prilagoditvami obredja.

Četrto stoletje pr. n. št. je čas, ko konceptno, institucionalno in oblikovno dozori aparat tako športne vzgoje in tekmovalnega športa ob festivalih v okviru polisa kot tudi vrhunskega, praviloma profesionalnega športa v okviru panhelenških festivalov. To je čas velikih arhitekturnih realizacij, ki z minimalnimi prilagoditvami prepoznavno določajo meje grškega sveta tudi znotraj rimskega imperija, vse do strukturnih in civilizacijskih prelomov v krščanski pozni antiki. *Agon gymnikos* je do konca poganske antike ostal pomembno identifikacijsko jedro grške civilizacije.

BIBLIOGRAFIJA

- Andronikos, M. (1968): *Totenkult*, Archaeologia Homericum III, Göttingen.
- Buchanan, D. (1972): *Greek Athletics*, London.
- Buffiere, F. (1980): *Eros adolescent. La pederastie dans la Grèce antique*, Paris.
- Crowther, N. B. (1985): "Studies in Greek Athletics", *Classical World*, 78, 498–558, 79, 73–136.
- Delorme, J. (1960): *Gymnasion*, BEFAR 187, Paris.
- Douskou, I., ur. (1976): *The Olympic Games in Ancient Greece*, Athens.
- Finley, M. I., Pleket, H. W. (1976): *The Olympic games: the first thousand years*, New York.
- Forbes, C. A. (1929): *Greek Physical Education*, New York.
- Gardiner, E. N. (1910): *Greek Athletic Sports and Festivals*, London.
- Gardiner, E. N. (1930): *Athletics of the Ancient World*, Oxford.
- Golden, M. (1998): *Sport and Society in Ancient Greece*, New York.
- Gros, P. (1996): *L'architecture romaine 1*, Paris.
- Harris, H. A. (1964): *Greek Athletes and Athletics*, New York.
- Harris, H. A. (1972): *Sport in Greece and Rome*, London.
- Kennell, N. M. (1995): *The Gymnasium of Virtue. Education and Culture in Ancient Sparta*, Chapel Hill.
- Kyle, D. G. (1987): *Athletics in ancient Athens*, Mnemosyne Supplement 95, Leiden.
- Laser, S. (1987): "Sport und Spiel", *Archaeologia Homericum*, 3, Göttingen.
- Marrou, H. I. (1948): *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris.

- Martin, R. (1974): *L'urbanisme dans la Grece antique*, Paris.
- Meuli, K. (1968): *Die griechische Agon*, Köln.
- Miller, S. G. (1979): *ARETE: Ancient Writers, Papyri and Inscriptions on the History and Ideals of Greek Athletics and Games*, Chicago.
- Moretti, L. (1953): *Inscrizioni agonistiche greche*, Roma.
- Moretti, L. (1959): "Olympionikai. I vincitori negli antichi agoni olimpici", *Atti della Accademia nazionale dei Lincei*, 8, Roma.
- Olivova, V. (1984): *Sports and Games in the Ancient World*, London.
- Phillips, D., Pritchard, D., ur. (2003): *Sport and Festival in the Ancient Greek World*, Swansea.
- Poliakoff, M. (1987): *Combat Sports in the Ancient World*, New Haven.
- Raschke, W. J. (1988): *The Archaeology of the Olympics: The Olympics and Other Festivals in Antiquity*, Madison.
- Robinson, R. S. (1955): *Sources for the History of Greek Athletics*, Cincinnati.
- Sansone, D. (1992): *Greek Athletics and the Genesis of Sport*, Berkeley.
- Scanlon, T. F. (1984): *Greek and Roman Athletics*, Chicago.
- Sweet, W. E. (1987): *Sport and Recreation in Ancient Greece: A Sourcebook with Translations*, New York.
- Weiler, I. (1981): *Der Sport bei den Völkern der Alten Welt*, Darmstadt.
- Young, D. C. (1984): *The Olympic Myth of Greek Amateur Athletics*, Chicago.